

УДК 159.98:316.624]:001.8](045)

DOI <https://doi.org/10.32782/cusu-psy-2024-4-4>

МЕТОДОЛОГІЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ КОРЕКЦІЇ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ

Гуртовенко Наталія Вікторівна,

кандидат психологічних наук, доцент,

доцент кафедри психології

Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

ORCID ID: 0000-0002-5926-8736

Scopus-Author ID: 57214329813

Аналіз наукових літературних джерел дає змогу зробити висновки, що нині поєднання знань психологічної науки цілком закономірно зумовлює більш широке вивчення поняття «поведінка». У сучасних дослідженнях структура поведінки розглядається з позиції взаємопов'язаних рівнів, а саме: мотивація, яка схиляє до поведінкових проявів; емоційні процеси, що суттєво забарвлюють поведінку особистості; поведінкова саморегуляція; обробка інформації за допомогою пізнання; а також зовнішні прояви та діяльність. Низка вчених стверджує, що в разі надання допомоги важливо дотримуватися основних принципів поведінкової корекції – найзагальніших вимог до діяльності фахівця. Ми вважаємо, що реалізація діяльнісного підходу як основи методологічного принципу єдності свідомості й діяльності дає нам змогу звернутися до теоретичного аналізу реальної життєдіяльності людини, особистості, оскільки в основі всіх її проявів лежить свідоме предметно-чуттєве перетворення навколишнього світу. Корекція поведінкових проявів уважається найбільш відповідною та найбільш ефективною формою психологічного впливу на особистість, що має поведінку з відхиленнями. Вона відносно націлена на якісні зміни поведінки й має виражений практичний характер. Поведінкове психологічне втручання добре поєднується з фармакотерапією. Такий вплив має низку переваг, а саме: досить широкий перелік можливостей, наочність результатів і відносну короткочасність методу.

Саме емоційна невизначеність і пов'язана з нею саморегуляція досить часто супроводжуються негативними емоційними проявами або ж розладами емоцій (агресія, депресія). Головну роль у появі та прояві девіантної поведінки має виникнення тривожності. Такі проблеми призводять до труднощів із релаксацією (розслабленням) і саморегуляцією. Негативний вплив також позначається на регуляції довільної діяльності, а саме: плануванні, оцінюванні й самоконтролі. У свою чергу, процес саморегуляції може бути порушений унаслідок індивідуальних особливостей, а саме: недорозвиненої регуляції мовлення, низької рефлексивності, низького рівня самооцінки.

Ключові слова: методологія, девіантна поведінка, підлітковий вік, корекція, поведінка з відхиленнями.

Hurtovenko Nataliia. Methodological substantiation of psychological correction of deviant behaviour

The analysis of scientific literary sources allows us to conclude that today the combination of knowledge of psychological science naturally leads to a broader study of the concept of "behavior". In modern research, the structure of behavior is considered from the perspective of interrelated levels, namely, motivation, which predisposes to behavioral manifestations; emotional processes that significantly color the behavior of an individual; behavioral self-regulation; information processing through cognition; as well as external manifestations and activities. A number of scientists argue that in cases of assistance, it is important to adhere to the basic principles of behavioral correction – the most general requirements for the activities of a specialist. We believe that the implementation of the activity-based approach as the basis of the methodological principle of the unity of consciousness and activity allows us to turn to the theoretical analysis of the real life of a person, a personality. Since all of its manifestations are based on the conscious object-sensory transformation of the world around us. Hence, we believe that the correction of behavioral manifestations is considered the most appropriate and most effective form of psychological influence on a person with deviant behavior. It is relatively focused on qualitative changes in behavior and has a pronounced practical character. Behavioral psychological intervention is well combined with pharmacotherapy. Such an impact has a number of advantages, namely a fairly wide range of possibilities, visibility of results, and the relative short-term nature of the method.

Emotional uncertainty and related self-regulation are often accompanied by negative emotional manifestations or emotional disorders (aggression, depression). Anxiety plays a major role in the onset and manifestation of

deviant behavior. Such problems lead to difficulties with relaxation and self-regulation. The negative impact is also reflected in the regulation of voluntary activity, namely planning, evaluation, and self-control. In turn, the process of self-regulation can be disrupted due to individual characteristics, such as underdeveloped speech regulation, low reflexivity, and low self-esteem.

Key words: *methodology, deviant behaviour, adolescence, correction, deviant behaviour.*

Вступ

Теоретичний аналіз сучасних досліджень у галузі психології, практичний досвід свідчить про те, що процес корекції девіантної поведінки особистості має певну внутрішню структуру. У свою чергу, кожний окремий психологічний механізм виконує індивідуальну регуляторну й коригувальну функції. Для методологічного обґрунтування психологічної корекції девіантної поведінки ми опиралися на теорію закономірностей психічного розвитку дитини; концепцію стосунків; концепцію провідної діяльності та зміни типів провідної діяльності в онтогенезі; теорію освоєння діяльності через нормативно схвалені способи діяльності.

Методи та дослідження

Підґрунтям нашого дослідження є принципи детермінізму й системності праць вітчизняних учених, які спеціалізуються на питаннях психологічної корекції девіантної поведінки. Відповідно, методами дослідження є теоретико-методологічний аналіз психологічної, педагогічної та науково-методичної літератури для теоретичного осмислення аспектів психологічної корекції девіантної поведінки особливо в підлітковому віці, опрацювання емпіричних даних соціально-психологічних досліджень з метою вивчення умов та особливостей корекції таких проявів.

Важливість дослідження визначається можливістю врахування висновків під час планування й організації навчально-виховної роботи в системі освіти. Також отримані результати дослідження можуть бути використані в психологічних службах для психодіагностики та консультування, проведення корекційної роботи, розробки й впровадження програм психологічної підтримки, що сприятиме покращенню соціальної адаптації та інтеграції здобувачів освіти.

Результати

Аналіз предметно-чуттєвої сфери як практики вивів нас на цілісну й нерозривну єдність матеріального та індивідуального, об'єктивного й суб'єктивного, у реальному розв'язанні суперечності між необхідністю і свободою, дійсним і належним, бажаним і реальним. У зв'язку з цим ми повністю поділяємо точки зору:

– Г.С. Батищева про те, що «людину не можна «зробити», «виготовити», «виліпити» як річ, як продукт, як пасивний результат впливу ззовні, але можна зумовити її включення в діяльність, викликати її власну активність виключно через механізм цієї власної – спільно з іншими людьми – діяльності, вона сформується в те, що робить її (суспільна у своїй сутності, колективна) діяльність (праця тощо) [2, с. 32];

– Л.І. Анциферової, згідно з якою «положення про те, що особистість розвивається в діяльності, не може бути тлумачене в тому розумінні, що будь-яка діяльність є умовою розвитку особистості», «певна частина діяльності людини має реактивний характер у тому розумінні, що вона сприймається людиною як нав'язана ззовні, далека від її прагнень, цілей, інтересів. Реактивною зазвичай є й та діяльність, яка виявляється значно нижчою за можливості людини. У такій реактивній діяльності формуються негативні якості особистості» [8, с. 113].

Розглядаючи особистість як суб'єкт діяльності, А.Г. Асмолов показує, що «її творча природа виявляється в процесах особистісного вибору, постановки нових цілей, опануванні різних критичних ситуацій, у перетворенні себе й інших» [6, с. 78].

Безперечно, тези Г.С. Батищева, Л.І. Анциферової, А.Г. Асмолова ми розглядаємо як принципи, що обґрунтовують розмежування понять «активність» і «пасивність» особистості в діяльності. Такі тези стали методологічним підґрунтям нашого дослідження, щоб бути осо-

бистістю, означає мати особисту життєву позицію, здійснювати вибір. Ситуації, що виникають з огляду на внутрішню необхідність, вимагають від людини вміння здійснювати вибір, оцінювати наслідки ухвалених рішень, постійно вдосконалювати себе та інших.

Отже, порушення в цих рівнях є причинами відхиленої поведінки особистості й визначають напрями психологічного впливу. Характеризуючи це явище, О.В. Змановська [1, с. 212], розкриваючи структуру девіантної поведінки, виокремлює такі основні підсистеми поведінки з відхиленнями.

Девіантна мотивація – це цінності, потреби, переконання, особистий сенс, тобто те, що важливе для особистості й мотивує її до анормативної діяльності. Людські потреби – природні (потреба в комфорті, безпеці) потреби, які можуть ставати першопричинами поведінки з відхиленнями, коли особистість не має можливості знайти засоби їх задоволення. Така поведінка також пов'язана з браком вищих смислоутворювальних і життєвих цінностей особистості. Також мотивацією до виникнення девіантної поведінки можуть бути агресивні й саморуйнівні спонукання, антагоністичні установки та власне егоїстичні мотиви. У працях Генрі Тайфель (1982) використовував поняття «ціннісне поле» особистості, під яким визначав особистісний набір цінностей, які є досить важливими для кожного суб'єкта. Особистість не завжди усвідомлює в повному обсязі власні ціннісні орієнтації, однак, будучи неусвідомленими, такі орієнтації становлять об'єктивну систему її ставлення до навколишнього середовища [3, с. 686].

Негативно-девіантний соціальний досвід – це дезадаптивні поведінкові стереотипи (звички, навички), когнітивні відхилення й нестачі, підкріплені зовнішніми соціальними умовами. Також це може бути певна відсутність досвіду особистості в набутті позитивних навичок (поведінковий дефіцит), які можуть бути основою дезадаптивності особистості.

Важка поведінка постійно має причини виникнення, які поділяються на такі аспекти: 1. Набуття досвіду травми, а саме: насильство, ігнорування потреб, що суттєво впливає на формування індивідуальної поведінки особистості. 2. Травматичні переконання, що можуть виникати в дитячому віці, наприклад, переконання про себе («я погана», «власні потреби не дуже важливі»), інших («навколишнім не можна довіряти», «інші шкодять», «з іншими необхідно боротися або їм потрібно коритися»), поведінку («я маю всім помститися», «навколишній світ безжалісний»). 3. Поведінка особистості в підлітковому віці містить порушення встановлених правил, агресивність, маніпулятивність і провокативність [5, с. 147].

Основними принципами психології поведінки є об'єктивність, оцінювання поведінки, систематичність і співпраця.

Принцип об'єктивності передбачає направлення переважно на змінні, які спостерігаються та можуть вимірюватися ззовні: ситуативні емоційні реакції, висловлювання, жестикуляція, індивідуальні фізіологічні прояви (прискорене серцебиття, почервоніння, наявність тремтіння), зовнішні рухи й симптоми (непритомність, скорочення м'язів, наявність страхів), думки, дії та вчинки. Такі прояви поведінки мають зазначатися максимально об'єктивно та систематично.

Принцип поведінкового оцінювання означає закономірність реалізації функціонального аналізу діяльності особистості. Оцінювання поведінки відбувається на першій зустрічі, а потім через деякий час з метою оцінювання ефективності роботи, а за інших умов передбачає зміну тактики впливу. Таке оцінювання може проводитися за допомогою заповнення таблиці, де, відповідно, зазначаються стимули, мотиви й ситуації (що відбувалося перед виникненням такої поведінки); емоційні реакції особистості (зовнішні прояви та реакції особистості); результати й наслідки таких реакцій (що слідувало одразу за поведінкою). Додатковими джерелами інформації, яка необхідна для оцінювання, може бути медична інформація, отримані результати проходження анкет, тестування, а також експертне оцінювання.

Принцип систематичності означає оцінювання значення девіантної поведінки в певних соціальних групах і діяльності особистості. Досить важливо оцінювати значення симптома-

тичної поведінки в різних ситуаціях і соціальних групах (у сім'ї, серед однолітків, навчальній групі). Корисно також оцінити, як саме соціальні групи підтримують таку дисфункціональну поведінку. Отримані дані дають змогу визначити, у чому зміст визначеної проблем, причини виникнення та фактори, які сприяють закріпленню. Вагомим є оцінювання функціонального значення такої поведінки з відхиленнями, а саме психологічної «вигоди», яку особистість отримує та яка призводить до закріплення такої поведінки.

Принцип співпраці – відповідно до вказаного принципу, особистість не лише має виявляти свідоме бажання щодо змін у власній поведінці, а й брати активну участь у виборі кінцевих цілей і методів наступної роботи (бажано враховувати реальні внутрішні й зовнішні умови). Визначення відповідальності щодо результатів такої корекційної роботи відбувається під час укладання договору про співпрацю. Важливо для підвищення продуктивності особистості є її самостійна робота між терапевтичними зустрічами, а саме виконання поставлених домашніх завдань.

У дослідженнях Ю. Клейберг пропонує застосовувати методи корекційної роботи девіантної поведінки в підлітковому віці залежно від етапів такої поведінки.

Перший етап прояву симптомів девіантної поведінки в підлітковому віці характеризується непослухом, запереченням і невиконанням поставлених соціальних вимог сім'ї, навчального закладу чи певної соціальної групи. Особистість розуміє власну поведінку як цілком нормальну, що відповідає власним цінностям і настановам. Причинами такої поведінки досить часто може бути неправильне виховання. При вдало проведеній корекційній роботі результат може бути позитивним, але не варто виключати можливі варіанти: підліток самостійно подолає проблеми, що виникають, або такі прояви девіантної поведінки стануть стереотипними.

На другому етапі можуть відзначатися подальші порушення загальноприйнятих соціальних норм і поява протизаконної діяльності, такої як дрібні крадіжки, брехливість або прояви хуліганства. Не виключений можливий вступ підлітків до малих соціальних груп із вираженим асоціальним характером поведінки.

На кожному з таких етапів важливо вчасно реагувати та вживати відповідних корекційних заходів з метою запобігання подальшому поглибленню проявів девіантної поведінки, а також покращення соціального прогнозу загалом.

Ставлення особистості до визнаних соціальних норм і правил може суттєво відрізнятись на кожному конкретному етапі прояву девіантної поведінки (класифікація Ю. Клейберга).

Третій етап характеризується можливими рецидивами протизаконної діяльності й накопичення певного негативного соціального досвіду, а саме: крадіжки, прояви насилля, спекуляційна діяльність або проституція. Така поведінка може сприйматися особистістю як нормальна або може розпочатися «криза ідентифікації», яка призводить до виникнення соціальних конфліктних ситуацій і до ототожнення себе зі сторонніми уявленнями.

На четвертому етапі прояву девіантної поведінки характерно її стійкі прояви, повторення та важка протизаконна діяльність, можливі небезпечні соціальні відхилення та включеність у соціальні групи з постійно вираженими асоціальними проявами. Особистість може почати досить негативно оцінювати свою діяльність, але все ще показувати неможливість особистих перспектив їх подолання.

Останній, п'ятий, етап є найбільш небезпечним, так як для нього характерна постійна асоціальна діяльність і неприйнятні соціальні відхилення. Можливість досягнення позитивного результату корекційної роботи на цьому етапі мінімальна, відстороненість від навколишніх стає постійною та незмінною. Сьогодні, коли головні людські цінності не завжди достатньо сформовані, а правила та принципи етики досить хиткі, особистість підлітка стає найбільш чутливою категорією, яка сприймає негативні тенденції поведінки та повністю оволодіває ними [5, с. 150–151].

О.В. Змановська стверджує, що «розглянуті причини девіантної поведінки дають змогу сформулювати стратегічні цілі психологічної допомоги особистості з поведінкою, що має відхилення:

1. Сформованість позитивної мотивації (цінностей та орієнтацій щодо дотримання соціальних правил, розвиток інстинкту самозбереження).
2. Об'єднання особистого досвіду.
3. Покращення процесу керування власним емоційним станом.
4. Підвищення стійкості до стресових ситуацій і розширення можливостей особистості.
5. Формування важливих умінь і навичок.
6. Запобігання випадкам прояву дезадаптивної поведінки або зменшення їх.
7. Розширення соціальних зв'язків і набуття позитивного соціального досвіду особистості.
8. Підвищення рівня соціальної адаптації» [9].

Р. Нельсон-Джоунс стверджує, що «більш окремими й реальними завданнями психологічного впливу на поведінку особистості з відхиленнями можуть бути такі:

- зменшення дефіциту поведінкових проявів;
- посилення адаптивної поведінки;
- зменшення проявів поведінки, яка не відповідає нормам;
- виключення виснажливої тривожності;
- формування здатності відпочивати й самостверджуватися;
- розвиток ефективних соціальних навичок;
- розвиток здатності до саморегуляції» [4; 7].

Висновки

Таким чином, однією з головних умов ефективного впливу на поведінку особистості з відхиленнями є дотримання виділених принципів поведінкової інтервенції. Нині, за твердженням О.В. Змановської, у поведінковій психології використовують такі основні методи: спонукання виникнення мотиву змін у поведінці; корекційна робота над емоційними порушеннями; методи саморегуляції; методи когнітивного реструктурування; методи корекції небажаної поведінки; методи з метою формування позитивної поведінки.

Стимулювання позитивної мотивації. Заохочення мотивації щодо зміни особистісної поведінки можна вважати одним із головних завдань і найбільш важким психолого-соціальним впливом на особистість. Корекційна робота з мотивацією є невід'ємним складником на всіх етапах поведінкової інтервенції. Спеціаліст обирає доступні для нього й відповідні для особистості методи заохочення мотивації щодо позитивних змін особистості. При цьому основним фактором, що спонукає особистість до співпраці, є особисті стосунки між особистістю та спеціалістом, що ґрунтуються на чесному, відповідальному застосуванні корекції, а також підтримці та взаємоповазі.

Одним із важливих методів є методи корекції емоційних станів. На початку співпраці важливо коротко роз'яснити суть методики, яка включає ієрархію тривог, їх розподіл залежно від причин, своєрідний перелік стимулів і ситуацій, що можуть викликати виникнення тривоги. Для кожної окремої ситуації визначається рівень тривожності. Такі методи корекції досить часто поєднуються з ігровою терапією, особливо для дітей, самовираження за допомогою творчості (малювання, театралізація), тактильною (дотиковою) терапією, гештальт-техніками, психоаналітичною терапією.

Методи саморегуляції. Навчання релаксації (розслаблення) є важливим завданням, для розв'язання якого було запропоновано методику прогресуючої релаксації, також відому під назвою «аутотренінг».

Аналіз наукової літератури показує, що загалом психологічна корекція не є єдиним цілим. Ми вважаємо, що необхідна інтеграція різноманітних методів, що ґрунтуються на різних методологіях, для розв'язання конкретних практичних завдань, що спонукало нас до пошуку опти-

мальних психологічних механізмів корекції девіантної поведінки. Таким чином, дослідження спрямоване на розв'язання соціально-психологічної проблеми психологічної корекції девіантної поведінки в підлітковому віці та має на меті внесок у розвиток теорії та практики психологічної підтримки в умовах освітнього середовища.

Література:

1. Васильєва І.Г., Лісена А.М. Людиноцентроване навчання у рамках гуманістичної психології. *Психологічні проблеми розвитку особистості*. С. 211–218.
2. Гарасимів Т.З. Природні та соціальні детермінанти формування девіантної поведінки людини: філософсько-правовий вимір : монографія. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. 420 с.
3. Кобильченко В.В., Омельченко І.М. Цінності як основні складники структури особистості дошкільника. *Духовно-інтелектуальне виховання і навчання молоді в ХХІ столітті*. 2022. Вип. 0 (4). С. 684–687.
4. Нельсон-Джоунс Р. Теорія та практика консультування / переклад з англ. Київ, 2013. 464 с.
5. Підліток в умовах війни: психосоціальні аспекти, гендерні виміри та стратегії адаптації : монографія / Т. Щербан, Т. Ямчук, М. Долинай та ін. ; за заг. ред. д. психол. н. Т. Щербан. Мукачєво : РВВ МДУ, 2024. 171 с.
6. Помиткіна Л.В. Психологія прийняття особистістю стратегічних життєвих рішень : монографія. Київ : Кафедра, 2013. 381 с.
7. Суліцький В., Швед О. Консультування в соціальній роботі : навчально-методичний посібник. Київ : Видавничий дім «Вініченко», 2023. 240 с.
8. Філоненко М. Комплексні концепції особистісного становлення фахівця у вітчизняній та зарубіжній психології. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Педагогіка, соціальна робота»*. Вип. 18. С. 113–116.
9. Христук О.Л. Психологія девіантної поведінки : навчально-методичний посібник. Львів : ЛьвДУВС, 2014. 192 с.